

Mühazirə №3

Mövzu:Cümlə və onun əlamətləri

Plan:

3.1.Cümlənin əlamətləri;

3.2.Cümlənin təsnifi prinsipləri;

3.3.Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri.

3.1.Cümlənin əlamətləri

Cümlə nitqin canlı vahididir.Cümlə fikir mübadiləsi üçün əsasdır.Həm də ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir.İndiyə qədər cümləyə verilən saysız-hesabsız təriflərin heç biri cümlənin tam əlamətlərini tam şəkildə əhatə edə bilməmişdir.Frakiyalı Dionisinin (e.ə II əsr) cümləyə verdiyi tərif (*Bitmiş fikir ifadə edən sözlərin birləşməsi nitqdir*) orta məktəb dərsləklərində əsas götürülmüşdür.Məsələn:”*Bitmiş bir fikir ifadə edən sözlərin birləşməsinə və ya bir sözə cümlə deyilir.*”

Tərifdəki “bitmiş bir fikir” anlayışı şərti və nisbidir.Çünki fikrin bitib-bitməməsi haqqında konkret bir meyar yoxdur.Əslində fikir bir abzasda,kitabın fəslində,bütöv əsərdə bitmiş olur.

Cümlənin cümlə olması üçün aşağıdakı əlamətlər vacibdir:

1.Bitkinlik;2.Predikativlik;3.İntonasiya;4.Modallıq.

1.Bitkinlik anlayışı nisbi mənada başa düşülməlidir.Çünki hər bir cümlə həyat həqiqətinin yalnız bir anını,bir cəhətini,bir detalını əks etdirə bilər.Hər hadisə,məsələ,mövzu haqqında daha ətraflı,bitkin məlumat vermək üçün bir yox,rabitəli şəkildə bir neçə cümlədən istifadə etmək lazım gəlir.Cümlələrin mətnə bir-birini izləməsi,ardıcılığı və bağlılığı ümumi fikir ifadə edir.Ümumi fikir mətindəki ayrı-ayrı cümlələrin bir-birinin ardınca mənə və qrammatik cəhətdən düzülüşü ilə yaranır.Nəticədə hər bir cümlədə fikir bitkinliyi tamamlanmış,ümumi fikrin yaranmasına xidmət edir.

Bitkinliyin yaranması üçün bir sıra vacib cəhətlər vardır:*cümlədəki sözlərin mənə və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsi;cümlənin yaranması üçün əsas və yardımçı sözlərdən istifadə;cümlənin qurulması üçün dilin qrammatik quruluşunun qayda-qanunları; kamillik,mükəmməllik;cümlənin sərhədlənməsi.*

2. *Predikativlik* də cümlənin formalaşmasında mühüm rol oynayır. *Predikativlik* latın mənşəli *predikat* sözündəndir. Qrammatikada “xəbər” mənasında işlənir. *Predikativliyin* yaranması bir sıra vacib cəhətlərlə bağlıdır:

a) Sözlərin və sözün hadisə, proses, varlıq və s. haqda məlumat vermək imkanı nəzərdə tutulur. Bu zaman həmin hadisəyə (proses, varlıq və s.) münasibət bildirilir. Münasibət zamanı bir şey ya təsdiq, ya inkar olunur.

b) Hadisəyə (proses, varlıq və s.) münasibətin üzə çıxarılması, bir şeyin təsdiq və ya inkar olunduğunu bildirmək üçün qrammatik kateqoriyalardan olan zaman, şəxs kateqoriyaları mühüm rol oynayır. Nəticədə müəyyən məlumat verilir.

c) Xəbərin *predikativliyin* vacib daşıyıcılarından olması. *Predikativlik* dedikdə xəbər, xəbər dedikdə *predikativlik* yada düşür. *Predikativlik* xəbər ilə mübtəda arasında qarşılıqlı əlaqə əsasında baş verir. Mübtəda və xəbər isə cümlənin ən vacib üzvüdür.

ç) *Predikativliyin* sərhəddi cümlədən başlayır. Sözlərdə və söz birləşmələrində *predikativlikdən* danışmaq mümkün deyildir.

d) *Predikativliyin* ifadə vasitələri var: feilin forma və zaman şəkilçiləri, şəxs şəkilçiləri, ədatlar, intonasiya və s.

3. *İntonasiya* cümlənin əlamətlərindən biridir. Latın mənşəli olan *intonasiya* sözü, dilçilikdə “*səs tonunun ucalıb-alçalması; ton, tələffüz xüsusiyyəti*” mənasında işlənir.

İntonasiya cümlənin vacib əlamətlərindən olmaqla bir sıra vacib cəhətlərə malikdir:

a) Cümlənin əmələ gəlməsində *intonasiya* ən mühüm rola malikdir. Məsələn: Oxu qardaşın kimi, tənbel olma. Oxu, qardaşın kimi tənbel olma – cümlələri *intonasiya* baxımdan fərqli mənalar bildirir. Oxu qardaşın kimi birləşmələrindən və oxu sözündən sonra olan *intonasiya* cümlələrdə fərqli mənalar yaradır.

b) *İntonasiya* *predikativliklə* vəhdət təşkil edir. Bu zaman *intonasiya* *predikativliyin* tənzimedicisi olur. Qrammatik cəhətdən formalaşan cümlə *predikativlik* bildirməklə yanaşı, həm də *intonasiyaya* malik olur.

c) Hər hansı söz və söz birləşməsi qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşmasa da, *intonasiya* vasitəsilə cümləyə çevrilir. Məsələn: *Yay günü. Yol üstü. Ağac kölgəsi... Kölgədə bir gəlin oturmuş yalqız* (S.V).

d) *İntonasiya* cümlənin sərhəddini müəyyənləşdirmək və cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsini aydınlaşdırmaq baxımından çox əhəmiyyət daşıyır.

e) İntonasiya cümlənin digər əlamətlərində də (bitkinlik, modallıq) fəaliyyət göstərir.

4. *Modallıq* da cümlənin ən vacib əlamətlərindən biridir. Modallıq münasibət deməkdir. Rəhbətli nitq vahidi olan cümlə hər hansı hadisəyə, əşyaya, subyektə, obyektə və s.-yə münasibət bildirir.

Latın mənşəli *modal* sözü “modallıq ifadə edən, modallıq bildirən” mənasındadır. Modallıq sözü isə “nitqin məzmununun gerçəkliyə münasibətini bildirən və feil formaları, intonasiya, ara sözlər və s. vasitəsilə ifadə olunan qrammatik kateqoriya” kimi başa düşülür.

Modallığın da bir sıra vacib cəhətləri vardır:

a) İstənilən bir cümlədə obyektiv aləmə məxsus bu və ya digər hadisə barədə məlumat verilir. Bu məlumat modallıqdan kənar da deyildir.

b) Modallıq modal sözlərlə yanaşı, ara sözlərlə, feil formalarının şəkilçiləri və şəxs şəkilçiləri ilə ifadə oluna bilər.

c) Modallıq obyektiv və subyektiv olmaqla bir-birindən fərqlənir. Obyektiv modallıqda real olan hadisələrə münasibət bildirilir, real olan hadisələrdən danışılır. Subyektiv modallıqda isə qeyri-real olan hadisələrdən danışılır və münasibət bildirilir.

3.2. Cümlənin təsnifi prinsipləri

Cümlə müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif olunur:

1. *Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin təsnif olunması*. Bu cəhətdən cümlə dörd qrupa ayrılır: 1. *Nəqli cümlə*; 2. *Sual cümləsi*; 3. *Əmr cümləsi*; 4. *Nida cümləsi*.

2. *Quruluşuna görə cümlənin təsnif olunması*. Quruluşuna görə cümlələr iki növə ayrılır: *sadə cümlələr*; *mürəkkəb cümlələr*. Sadə cümlənin özü də müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif olunur:

a) *Tərkibinə görə sadə cümlənin təsnifi*. Tərkib dedikdə cümlənin qrammatik əsası, yəni baş üzvü (mübtəda, xəbər) nəzərdə tutulur. Hər iki baş üzvün iştirakı ilə qurulan sadə cümlələr *cüttərkibli*, yalnız baş üzvlərdən birinin iştirakı ilə qurulan cümlələr isə *təktərkibli* adlanır.

b) *İkinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməsinə görə sadə cümlənin təsnifi*. İkinci dərəcəli üzv iştirak etmədikdə *müxtəsər*, ikinci dərəcəli üzv iştirak etdikdə isə (biri, bir neçəsi, hamısı) *geniş sadə cümlələr* yaranır.

c) *Fikrin ifadəsində iştirak edən üzvün buraxılıb-buraxılmamasına görə sadə cümlənin təsnifi.* Bu cəhətdən sadə cümlələr iki qrupa ayrılır: 1. *Bütöv cümlələr*; 2. *Yarımçıq cümlələr*.

3. *Məntiqi-sintaktik üzvlənmə imkanlarına görə cümlənin təsnifi.* Bu prinsipə əsasən işlətdiyimiz cümlələr iki qrupa ayrılır: 1. *Üzvlənən cümlələr*; 2. *Üzvlənməyən cümlələr*.

4. *Cümlənin modallığa görə təsnifi.* İfadə etdiyi modal münasibətə görə də cümlələr iki qrupa ayrılır: 1. *Təsdiq cümlələri*; 2. *İnkər cümlələri*. Təsdiq cümlələrində fikir predimeti haqqında söylənilən əlamət təsdiq, inkər cümlələrində isə fikir predimeti haqqında deyilənlər inkər edilir.

3.3. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri

Məqsəd və intonasiyaya görə cümlələr dörd yerə bölünür:

1. *Nəqli cümlə*; 2. *Sual cümləsi*; 3. *Əmr cümləsi*; 4. *Nida cümləsi*.

1. *Nəqli cümlələrdə* müəyyən bir hadisə, əşya, əlamət və s. haqqında məlumat verilir. Bu məlumat təsviri-nəqli yolla olur. Məsələn: *Bu gün günorta şəhərdə elə bir isti var idi ki, nəfəs almaq mümkün deyildi və qocaların dediyinə görə belə isti bir də düz altmış dörd il bundan əvvəl, el aşığı sazlı Abdullanın başı kəsildiyi olmuşdu (Elçin).*

Nəqli cümlədə fikir ya təsdiq, ya da inkər olunur. Məsələn: *Bu fikirlər Zərnigar xanımı dəhşətə gətirdi (İ.Ş); Qayıqdakılar çalışsalar, da istiqaməti düz götürə bilmir, su qayığı ayırdı (İ.Ş).*

Nəqli cümlələr dildə ən çox yayılmış cümlələrdir. Digər cümlə növləri ilə müqayisədə nəqli cümlələr daha çox işlənir. Nəqli cümlələrdə bir qayda olaraq (şeyir istisna olmaqla), xəbər cümlənin sonunda, digər üzvlər isə müəyyən ardıcılığa tabe olaraq xəbərdən əvvəl gəlir. Məsələn: *Şamxal anasını gözü yaşlı görüb evdə bədbəxt bir hadisə baş verdiyini zənn etdi (İ.Ş).*

Nəqli cümlənin feili xəbəri feilin xəbər forması ilə ifadə olunduğundan bütün zamanlara aid məlumatları bildirir. Məsələn, indiki zamanda: *Bu cavan şair lap baltanı dibindən vurur... (Elçin).*

Şühudi keçmiş zamanda: *Firəng tacirinin heyrətdən gözləri bərələ qaldı (Elçin).*

Nəqli keçmiş zamanda: *Xanəndə və sazəndələr yataq otağının aşağı başında, ipək döşəkçələrin üstündə oturmuşdular (Elçin).*

Qəti gələcək zamanda: *O gördü ki, atası iri pəncəli əli ilə bu saat onu yaxalayacaq, sonra da xurd-xəşil edəcəkdir (İ.Ş).*

Qeyri-qəti gələcək zaman: *O armudu yetişəndə verərsən Mahmud yeyər, həmən də sənin dərdinə əlac olar (Elçin).*

Nəqli cümlənin xəbəri felinl arzu, vacib, lazım, şərt və s. formalarında olur. Həm də nəqli cümlənin xəbəri adlarla da ifadə oluna bilər. Məsələn: *Göyün üzü tərtəmiz idi (İ.Ş); Taqsırın hamısı ondadır (İ.Ş)*

Nəqli cümlələr təktərkipli və cüttərkipli, müxtəsər və geniş, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlərdən ibarət ola bilər.

2. *Sual cümləsi* sual məqsədilə işlədilən cümlələrdir. Məsələn: *Bu vilayəti siz müstəqil idarə edirsiniz? (Elçin); Hara gedirsən (Elçin).*

Sual cümləsi üç növə ayrılır:

a) *Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri;*

b) *Sual ədatları ilə əmələ gələn sual cümlələri;*

c) *Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri.*

a) *Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri* başqa qrammatik vasitələr iştirak etmədən, sual intonasiyasının vasitəsi ilə yaranır. Məsələn: *Hələ ölməmişəm ki, malımı, dövlətimi dağıdırsan? (İ.Ş); Yoxsa o da qardaşı Şamxal kimi mənim üstümə düşəcək? (İ.Ş)*

Sual cümlələrinin bu növündə xəbərin son hissəsi bir qayda olaraq uzadılır və nəticədə sual intonasiyası yaranır. Məsələn: *Keşişin qızına aşıq olub? (Elçin); Ziyadxan yenə başa düşür ki, oğlunun başını hansı qara buludlar alıb? (Elçin).*

Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələrinə cavab kimi *bəli, xeyir, var, yox, hə* və s. kimi sözlərdən istifadə edilir. Məsələn: *- Cütə minmisən? – Bəli. (M.C); - Nə üçün gedirsiniz, bəs yığıncağınız olmayacaq? - Xeyr. (İ.Ə).*

Belə cümlələrə cavabı başqa cür də vermək olur. Məsələn: *- Eviniz yadınıza gəlir? – Gəlir (İ.Ə); - Bəs sən istəmirsən? – İstəyirəm, niyə istəmirəm. (İ.Ş)*

b) *Sual ədatı ilə əmələ gələn sual cümlələrinin* bu növü –mi⁴ sual ədatının köməyi ilə əmələ gəlir. Məsələn: *- Baharın bunu deməyə haqqı varmı? (M.C); Onlar dinc duracaqlarmı? (İ.Ş); - Bəyim, sən qərənfillərə su vermişəm mi? (İ.Ə).*

c) *Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri* sual cümlələrinin ən çox işlənən növüdür. Məsələn: *O səs nə deyirdi ki, Mahmud? (Elçin); Bu qız kimdir? (İ.Ş); Öz hərəkətinə necə bəraət qazandırmalı idi? (İ.Ş).*

Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələrində məntiqi vurğu, əsasən, sual bildirən sözlərin üzərinə düşür. Məsələn: *Nə üçün Baba Kişi bu adi sual haqqında fikirləşməmişdir?* (Elçin); ... *İndiyə qədər bu boyda məmləkəti necə idarə etmişən?* (Elçin).

3. *Əmr cümləsi* əmr, xahiş, nəsihət, məsləhət, rica və s. bildirən cümlələrə deyilir. Əmr cümlələrinin ifadə etdiyi mənalər içərisində əmr mənası daha əsasdır. Məsələn: *Siz qalın.* (Elçin); *Gedə bilərsən, Mirzə!* (Elçin); *Get yat...* (Elçin).

Əmr cümlələrinin bir qismi də xahiş (*Sofini də özünlə apar...* (Elçin); müraciət (*Sən burda dayan, mən indi gəlirəm – dedi...* (Elçin); məsləhət (*Yox, Molla Sadıq, ehtiyatlı ol, saqqızınızı oğurlatma.* (İ.Ş); öyüd, nəsihət (*Tülkü qurban olduğumuz buyurur ki, arvadın getsin üç gecə Göyçə gölündə çimsin, gəlsin, tülkü qurban olduğumuz ona baxacaq və dərdinə əlac edəcək.* (Elçin) bildirir.

Əmr cümlələrinin xəbəri, əsasən, feilin əmr forması ilə ifadə olunur. Məsələn: *Birbaşa öz dağlarınıza get.* (Elçin); *Atlı göndər, Mirzə!* (Elçin).

Əmr cümlələri hər üç şəxsə aid olsa da, daha çox ikinci şəxsə müraciət olunur. Məsələn: *Ay camaat, qovun onu!* (İ.Ş); *Mənim ürəyimə bir balaca xal düşsə, özünüzdən küsün.* (İ.Ş)

Bəzən xəbəri feilin başqa formaları ilə ifadə olunan cümlələrdə də dolayı yolla əmr mənası bildirir. Məsələn: *Bu saat axın saxlanılmalıdır.* (C.C); *Bir dəqiqə də vaxt itirmədən gedirsən həmin yerə.*

Əmr cümlələrində *di, qoy, qoyun, qoysana, gəl* və s. ədatlardan istifadə etməklə əmr cümləsinin mənasını daha da qüvvətləndirmək olur. Məsələn: *Qoy hər şey yerbəyer olsun. Di tez ol.* (İ.Ş); *Qoca dayı, gəl bu işdən əl götür.* (İ.Ş).

4. *Nida cümlələri* hiss, həyəcan bildirən cümlələrdir. Məsələn: *Hə...Hə... o balaca oğlan mənə oxşayacaq!* (Elçin).

Nida cümlələri nəqli (*Səhər...Səhər toyuqları aşpaz kəsəndə Mahmud görüb!* (Elçin), sual (*Ax, nə istəyirsiniz, niyə qoymursunuz, camaat rahat dolansın?!* (İ.Ş) və əmr (*Qolun qurusun, uşaqdan əl çək!* (İ.Ş) cümlələrinin əsasında yaranır. Bu cümlə növləri yeni xüsusiyyətlər (hiss, həyəcan və s.) kəsb edərək nida cümləsinə çevrilə bilər.

Nida cümlələri məna incəliklərinə, emosional məna ifadə etmələrinə, intonasiyalarına görə də bir-birindən fərqlənir. Məsələn, sevinc və mehribanlıq hissi ifadə edənlər: *Ac keçdi də bizimlə olacaq!* (Elçin)

Kin və qəzəb hissi ifadə edənlər: *Sadə danış, qoca!* (Elçin); *Axmaq oğlu axmaq!* (Elçin)

Qorxu hissi bildirən nida cümlələri: *Aman Allah, nə böyük rüsvayçılıqdır!* (İ.Ş)

Nida cümlələrinin bir qismi təbrik,alqış,sağlıq,istək və s.mənalarını ifadə edir.Məsələn:*Qədəmin yüngül olsun! (İ.Ş);Allah sizi qoşa qarıtsın! (İ.Ş)*

Nida cümlələrinin əmələ gəlməsində cümlədə sözlərin təkrarının da əhəmiyyət vardır.Məsələn:*Məni bu işdən ötrü onun yanına göndərmə!..Utanıram ondan!..Utanıram! (Elçin)*

Nida cümlələri nidaların köməyi ilə də yaranır.Məsələn:*Of,belə də zülm olar?! (Elçin);Aman fələk,kömək elə bu gündə! (Elçin)*

Ədəbiyyat

1.B.Xəlilov.Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis).Bakı,"Adiloğlu",2017

2.Ə.Abdullayev,Y.Seyidov,A.Həsənov.Müasir Azərbaycan dili.IV h.,Sintaksis. Bakı,"Şərq-Qərb",2007

3.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı,"Elm və Təhsil",2010

4.N.Abdullayeva.Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi.Bakı,ADPU-nun nəşri,1999